

ЛІТЕРАТУРА

1. Винничук, М.С. Дослідження пластичної форми та художньо-конструктивних особливостей чоловічого костюму Гуцульщини / М. С. Винничук, І. В. Торак, А. І. Герман // Тезиси докладов XV Всеукраїнської научної конференції «Научные разработки молодежи на современном этапе», Киев 25-26 апреля 2016 г. / М-во образования и науки Украины, КНУТД. – К.: КНУТД, 2016 – Т.1 – С. 75.
2. Козлик, Ю. Традиційні українські прикраси: колись забуте знову модне: стаття / Ю. Козлик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://folkmoda.net/articles/tradiciyni-ukrajinski-prikrasi-kolis-zabute-znovu-modne>. – Дата доступу: 13.12.2016.
3. Колтукова, Г.В. Традиції української орнаментики в сучасних ювелірних прикрасах / Г.В. Колтукова // Вісник ХДАДМ. – 2011. – №6. – С. 148-152.
4. Косміна, О. Передумови формування символіки традиційного українського вбрання: давньоруські прикраси / О. Косміна // Народознавчі зошити. – 2015. – №5 (125). – С. 1144-1152.
5. Мельник, М.Т. Використання елементів традиційного українського костюма при створенні фешн-колекцій / М. Т. Мельник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://modoslav.blogspot.com/2012/08/blog-post_21.html?view=magazine. – Дата доступу: 01.03.2017.

KULTURA DIY I TRADYCYJNE RĘKODZIEŁO THE “DIY” CULTURE AND THE TRADITIONAL HANDICRAFTS

Е. Кепа

Е. Кепа

Uniwersytet w Białymstoku
Białystok, Polska
University in Bialystok
Bialystok, Poland

E-mail: ewa.kepa.evenna@gmail.com

Аннотация. Стаття « Культура “DIY” и традиционное рукоделие» посвящена практике ремесленничества как особой форме самовыражения и связи с окружающим миром. Автор обращается к теме традиционных «женских» ремёсел, к практикам вышивания, вязания на спицах и крючком. Анализ «женских» ремёсел проведён в контексте категорий прошлого и настоящего, личного и публичного, а также любительского и профессионального.

The abstract. The article is devoted to a handicraft as a special form of self-expression and communication with the surrounding world. The author appeals to the theme of traditional “female” crafts such as embroidery and knitting. The analysis of female crafts was conducted according to the categories of the past

and the present, the personal and the public as well as the amateur and the professional.

Ключевые слова: ремесленничество, «женское» рукоделие, культура do-it-yourself, DIY, вышивание, вязание, хобби, гендерная роль, ремесленническое движение, крафтивизм, уличное вязание, этнодизайн.

Keywords: handicraft, female crafts, do-it-yourself culture, DIY, embroidery, knitting, hobby, gender role, handicraft movement, craftivism, knitting graffiti, ethno design.

Współczesne praktyki rękodzielnicze zachęcają do przeprowadzania analiz z różnych perspektyw badawczych. W prezentowanym artykule skoncentruję się przede wszystkim na formach uprawiania tradycyjnego rękodzieła „kobiecego”. Szczególną uwagę poświęcę praktykom robienia na drutach i szydełku oraz haftowaniu. Posługiwanie się wymienionymi technikami kojarzone jest z kobiecością, ponieważ to właśnie kobiety przez tysiące lat dbały o gospodarstwo domowe, w tym odpowiadały za wykonywanie ubrań, pościeli czy ręczników [7, c. 2]. Tkanie i szycie przez lata było istotnym elementem ich codziennej krzątania [16, c. 6].

Dziś kobiece rękodzieło przybiera wiele różnorodnych form. Może mieć charakter indywidualnej wypowiedzi będącej formą ekspresji siebie, być rodzajem społecznego spektaklu, stanowić element mody, cechować subkultury bądź służyć zdobywaniu środków do życia. Może być również aktem buntu albo sposobem na odzyskiwanie równowagi fizycznej i emocjonalnej. Ręczne wykonywanie przedmiotów może stanowić także formę balansowania pomiędzy potrzebami osobistymi a obrazem siebie prezentowanym publicznie [18, c. 6].

Praktyki wykonywania haftów i dzianin rozpatrywać można ponadto jako cechujące się wewnętrzną sprzecznością performatywne akty zaprzeczania i podtrzymywania tradycyjnych ról płciowych oraz podziałów społecznych. Osoby zajmujące się rękodziełem, w zależności od przyświecających im celów i respektowanych wartości, mogą kontynuować bądź, przeciwnie, dystansować od doświadczeń pokoleń kobiet, które przez wieki zajmowały się robótkami ręcznymi [18, c. 6].

W prezentowanym tekście dokonam analizy kobiecego rękodzieła w kontekście przenikania się przeszłości z teraźniejszością, tego, co prywatne, z tym, co publiczne oraz tego, co amatorskie, z tym, co profesjonalne. Wskażę przy tym na praktyki podejmowane przez osoby pochodzące z różnych środowisk i stron świata, które, między innymi za sprawą Internetu, dzielą się między sobą wzorami i doświadczeniami związanymi z robieniem na drutach, szydełkowaniem i haftowaniem. Zwrócę również uwagę na praktykowanie rękodzieła jako sposobu wyrażania siebie

i swojego stosunku do otaczającego świata. Powołam się przy tym na zjawisko knitting graffiti.

Kultura DIY

„Dzierganie jest częścią zjawiska określanego mianem „kultury DIY” („kultury do-it-yourself”), czyli „kultury zrób-to-sam”. W jej ramach nastąpiło odnowienie zainteresowania rękodziełem, które od końca XX wieku zagościło w kulturze popularnej. Kultura DIY jest sposobem nowego ujmowania rękodziela tradycyjnego i twórczej aktywności osób je wykonujących, często funkcjonujących poza instytucjami, takimi jak muzea czy ośrodki edukacyjne [20, c. 14]. Ogólnie praktyki DIY to „akty tworzenia, modyfikacji bądź naprawy przedmiotów bez pomocy opłacanych profesjonalistów”. W przeszłości ich podejmowanie wiązało się z codziennym radzeniem sobie w obliczu konieczności wytwarzania niedostępnych produktów, czy narzędzi. Służyło też ozdabianiu najbliższego otoczenia. Dziś bez trudu możemy kupić większość potrzebnych do życia rzeczy. Niemniej jednak ludzie na całym świecie nadal tworzą i modyfikują przedmioty własnymi rękami, poczynając od dziergania, wykonywania gadżetów, komponowania muzyki, po tworzenie programów komputerowych. Decyduje o tym między innymi łatwy dostęp do materiałów i narzędzi niezbędnych do samodzielnego wykonywania tego, czym zwykle zajmują się profesjonaliści oraz pojawienie się nowych mechanizmów udostępniania wiedzy – głównie za sprawą nowych mediów. Przełom technologiczny, jaki się dokonał ostatnimi czasy pozwala każdemu, kto ma dostęp do Internetu, udokumentować i zaprezentować swoje wytwory szerokiemu gronu odbiorców [11]. Ponadto wirtualne społeczności, wykorzystując mechanizmy zbiorowej inteligencji (collective intelligence), szybko rozwiązują problemy oraz znajdują sposoby na pokonywanie napotykanych na tym gruncie trudności [8, c. 265].

Jak wskazują badania, osoby będące częścią kultury DIY „są napędzane kreatywnością”. Zdecydowana większość z nich staje się jej częścią nie w celu poszukiwania źródła dochodu, czy z powodu chęci stania się osobą „sławną” w cyberprzestrzeni, ale kieruje się potrzebą wyrażania siebie i bycia inspirowanym przez innych [11].

Praktyki rękodzielnicze w ramach kultury DIY są też wielokrotnie traktowane jako narzędzie do wyrażania sprzeciwu wobec wszechogarniającego konsumpcjonizmu. Ruch DIY nie zawsze jednak przybiera postać działań o charakterze społecznym czy politycznym. Wiele z publikacji książkowych i internetowych, powstałych w jego ramach, koncentruje się jedynie na prezentowaniu rękodzielniczych wytworów i sposobów ich wykonania [20, c. 14]. Należy zatem pamiętać o złożoności omawianego zjawiska, które z jednej strony może być rozpatrywane

w kategoriach społecznego aktywizmu, z drugiej jednak (w przypadku rękodzieła tradycyjnie kojarzonego z kobiecością) jednocześnie niesie ze sobą niebezpieczeństwo powrotu do rzeczywistości, przeciwko której występował feminizm pierwszej i drugiej fali. Rzeczywistości, w której kobiety, pozbawione możliwości samorealizacji w przestrzeni publicznej, zajmowały się wykonywaniem swetrów i skarpet dla swoich bliskich [2, c. 253]. W zależności zatem od kontekstu i znaczeń przypisywanych dzierganiu, możemy mieć do czynienia z performatywnym odtwarzaniem bądź renegocjowaniem znaczeń przypisanych robótkom ręcznym [15, c. 141].

Kultura DIY a redefiniowanie ról tradycyjnie przypisanych kobietom

Praktykowanie kobiecego rękodzieła w ramach kultury DIY jest zatem zjawiskiem niejednorodnym. Z jednej strony zajmują się nim kobiety, które w ramach uprawiania swoich pasji dokonują powielenia i reprodukcji stereotypowych ról płciowych. Z drugiej zaś, dzierganie i haftowanie jest wykorzystywane, także przez mężczyzn, jako forma politycznej aktywności zmierzającej do redefiniowania sposobu postrzegania obecności kobiet, tak w obszarze życia prywatnego jak i publicznego (choć nie zawsze z powodzeniem).

Na przykład ruch rękodzielniczy *Stitch'n Bitch* zainicjowany w Nowym Jorku przez Debbie Stoller, autorkę bestsellerowej serii książek o tym właśnie tytule [21] integruje, najczęściej młode kobiety, spotykające się ze sobą w luźno powiązanych grupach. Spotykają się one głównie w celu wymieniania się swoją rękodzielniczą wiedzą i wspólnego robienia na drutach oraz szydełkowania [17, c. 9]. Dzierganie jest tu postrzegane jako zabawne, alternatywne i polityczne hobby. Jako przełamywanie konwencji. Rękodzielnicze spotkania odbywają się bowiem w miejscach publicznych, a nie, jak to miało miejsce w przeszłości, wyłącznie w przestrzeni prywatnej. Do udziału w nich zapraszani są również mężczyźni. Dzierganie nie jest tu także wyłącznie czynnością wykonywania użytecznych przedmiotów, ale formą ewokowania energii twórczej wpływającej na kształt przestrzeni publicznej [14, c. 153].

Co istotne, osoby utożsamiające się ze wspomnianym ruchem oskarżane są często o reprodukowanie stereotypowych ról przypisanych kobietom w kulturze patriarchalnej. Choć swoje spotkania nazywają subwersywnymi, ich działania są krytykowane się opisując je jako rodzaj nostalgicznej i konserwatywnej reakcji na świat, którego już nie ma, jako aktywność, która w rzeczywistości nie prowadzi do redefinicji ról płciowych, a jedynie je wzmacnia [14, c. 153].

Craftivism

Przykładem rękodzielniczej aktywności, której podstawowym celem jest subwersja oraz oddziaływanie polityczne na otaczającą rzeczywistość społeczną, są na tym tle akcje dziergających craftyistów. Craftivism to termin stanowiący połączenie słów craft (rękodzieło) i activism (aktywizm) ukuty przez Betsy Greer, która 2003 r. założyła witrynę internetową craftivism.com [6]. Greer zachęca do wykorzystywania robótek ręcznych w celu zmiany świata na lepsze. Przekonuje, że znaczący wpływ na rzeczywistość społeczno-polityczną można wywierać za sprawą rękodzieła umieszczanego w przestrzeni publicznej. Prace craftyistów przybierają różne formy. Mogą to być na przykład haftowane na płótnie hasła umieszczane na miejskich płotach, bramach, czy ławkach, takie jak: „Everybody is a potential refugee” („Każdy jest potencjalnym uchodźcą”), „Be the change you wish to see in the world...” („Bądź zmianą, którą chcesz zobaczyć w świecie...”) [4], czy różowe wdzianko założone na czołg. Zdaniem Greer rękodzielnicze akcje stanowią „małe akty oporu”, których podstawowym celem jest inicjowanie dialogu dotyczącego idei przyświecającej osobom wykonującym „zaangażowane rękodzieło” [5]. Istotą craftyizmu jest doświadczenie zbiorowego upodmiotowienia, działanie, ekspresja i dialog [3].

Knitting graffiti („druciane graffiti”) jako przykład rękodzielniczego aktywizmu

Knitting graffiti, określane także terminami włóczkowe graffiti (yarn graffiti) czy bombardowanie włóczką (yarn bombing), to forma street artu polegająca na ręcznym wykonywaniu dzianin i pozostawianiu ich w miejskim krajobrazie. Przędzą okrywa się ławki i słupki parkingowe, otula drzewa i pomniki, wypełnia dziury w chodniku... Yarn bombing zapoczątkowała Magda Sayeg, która w 2005 r. wykonała włóczkowy pokrowiec na klamkę, obecnie nazywany „elementem alfa” („alpha piece”) i umieściła go na drzwiach prowadzonego przez siebie butik. Powstała instalacja cieszyła się wielkim zainteresowaniem klientów, co zainspirowało Sayeg do ubarwienia dzianiną stojącego przed sklepem znaku drogowego. W dalszej kolejności twórczyni yarn bombingu, wraz z robiącymi na drutach i szydełku przyjaciółmi (kobietami i mężczyznami), umieszczała w przestrzeni miejskiej kolejne prace [13, c. 19-20].

Miedzy innymi za sprawą nowych mediów knitting graffiti stało się wkrótce zjawiskiem o zasięgu międzynarodowym. Dziś dziergający w przestrzeni i dla przestrzeni publicznej wielokrotnie podkreślają, że podejmowane przez nich działania rękodzielnicze są przede wszystkim rodzajem zabawy i sposobem na odreagowanie stresu. Co więcej, yarn bombing podobnie postrzegają także ci, którzy stają się odbiorcami

dzierganego graffiti. Decyduje o tym na pewno taktylność włóczkowych instalacji, które prowokują do tego, by ich dotknąć i doświadczyć ich ciepłej i miękkiej struktury. Niewątpliwie ważne są też barwy. Nie znam przykładów yarn bombingu, który byłby szary i „kolorystycznie smutny”.

Bombardujący włóczką działają indywidualnie bądź podejmują akcje integrujące (nie tylko lokalne) społeczności. Powstają wtedy wielobarwne dzieła zwracające uwagę swoją oryginalnością i rozmachem. Przykładem może być różowy szal wykonany podczas akcji Wool Against Weapons zorganizowanej w celu wstrzymania produkcji broni jądrowej w brytyjskich fabrykach w Aldermaston i Burghfield [1]. W tworzenie siedmiomilowego szalika, który połączył dwie wymienione miejscowości, zaangażowały się setki ludzi, także spoza Wielkiej Brytanii. Gigantycznych rozmiarów wstęgę uszyto z koców wykonanych przez dziergających internautów. Trafiły one później do potrzebujących w Tanzanii, Syrii i Wielkiej Brytanii [22].

Zjawisko bombardowania włóczką przenika się zatem z opisanym powyżej craftywizmem i nie sposób go odeń oddzielić rysując granicę grubą i zdecydowaną kreską. I choć, w odróżnieniu od craftywizmu, yarn bombing powstał głównie z potrzeby uczynienia szarej rzeczywistości bardziej kolorową, dziś często traktuje się go, podobnie jak craftywizm, jako narzędzie wprowadzania zmian. Autorki książki *Yarn Bombing. The Art of Crochet and Knit Graffiti*, uważanej za manifest „włóczkowych graffitiarzy”, doradzają: „przejmij druty” („take back the knit”) zapraszając do potraktowania tradycyjnego rękodzieła jako narzędzia ekspresji pozwalającego wyrazić siebie i swój sposób ujmowania świata [13, c. 20]. Sama Betsy Greer traktuje yarn bombing jako odmianę craftywizmu, który ma upiększać rzeczywistość, ale jednocześnie sprawiać, by ludzie mogli inaczej spojrzeć na „stare otoczenie” [6].

Tradycyjne rękodzieło, „etnodesign” i przedsiębiorczość dziergających

Tradycyjne techniki rękodzielnicze bywają także inspiracją dla współczesnych designerów. Nawiązują do nich między innymi projektanci mody, twórcy sztuki użytkowej i architekti. Bywa, że techniki rękodzielnicze, którym poświęcam uwagę w moim artykule, łączone z motywami zaczerpniętymi z kultury ludowej, funkcjonują w ramach trudnego do jednoznacznego zdefiniowania zjawiska określanego mianem „etnodesignu” charakteryzującego się między innymi cytowaniem, mikсовaniem i dekontekstualizowaniem motywów i form zaczerpniętych z kontekstów odległych od siebie czasowo, przestrzennie i kulturowo [10; 19, c. 179-180]. Etnodesign, co szczególnie istotne w kontekście prowadzonych przeze mnie rozważań, zestawia to, co tradycyjne, z tym, co innowacyjne oraz jest opisywany jako twórcze wykorzystanie dawnych technik

rękodzielniczych wynikające z „nostalgii za «pierwotną mądrością» technik rzemieślniczych” [9].

W Polsce etnodesign stał się między innymi tematem konferencji „Etnoinspiracje” zorganizowanej w 5.11.2011 r. przez gdańskie Muzeum Narodowe. Spotkaniu naukowemu towarzyszyła wystawa o tym samym tytule. Pod hasłem „Rzecz Małopolska. Etnodizajn Festiwal” dwukrotnie (w roku 2009 i 2010) odbyło się także wydarzenie zainicjowane przez Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie. W jego ramach prezentowano chociażby wydziergane na drutach wełniane abażury zaprojektowane przez austriacką grupę Pudelskern [5] oraz kolekcję dywanów i siedzisk „Mangas Collection” przypominających fragmenty swetra wykonanego ręcznie na drutach przygotowaną przez hiszpańską projektantkę Patricię Urquiolę [12].

Motywy ludowe oraz tradycyjne techniki rękodzielnicze wykorzystywane są także przez amatorów. I to nie tylko w celach prywatnych. Choć większość działań podejmowanych w ramach kultury DIY nie jest motywowanych celami komercyjnymi, rękodzielnicze hobby dla wielu ludzi z czasem staje się sposobem na zdobywanie środków do życia. Sprzedają oni swoje prace na jarmarkach i w galeriach. Triumfy święcą jednak sklepy internetowe z akcesoriami i materiałami rękodzielniczymi, które łączą społeczności rękodzielników specjalizując się w pośredniczeniu w handlu wyrobami wykonanymi ręcznie (handmade goods). Wśród nich wymienić można między innymi międzynarodowe „Etsy.com”, „Ravelry”, czy polskie „Pakamera.pl”, „DaWanda” i „NaLudowo.pl”.

Zakończenie

Współczesne rękodzieło stanowiące element kultury DIY to praktyka kulturowa ucieleśniająca złożone znaczenia i wartości. Motywacje do zajmowania się nim mają różne źródła. Wśród nich wymienić można: chęć przywołania rzeczywistości, która bezpowrotnie minęła, praktykowanie rękodzielniczych technik w obawie przez ich zaniknięciem oraz potrzebę przynależności i kreatywnego wyrażania siebie. To zaledwie kilka z wielu powodów, jakimi kierują się osoby sięgające po ręczne robótki. Równie często praca z przędzą bywa aktem buntu przeciwko konsumpcjonizmowi bądź przybiera formę społeczno-politycznych akcji na rzecz pokoju na świecie.

Robienie na drutach i szydełku, tradycyjnie służące wytwarzaniu dzianin na użytek prywatny, jest obecnie rekonstruowane przez nowe pokolenie dziergających, którzy usiłują tę rękodzielniczą aktywność przenieść w nowe przestrzenie świadomości społecznej. Za ich sprawą znaczenia przypisywane robótkom ręcznym, utożsamianym z pracowitym i nudnym zajęciem wykonywanym przez starsze kobiety, ulegają stopniowej erozji. Z pewnością

najbardziej barwnym tego przykładem są działania podejmowane przez osoby tworzące knitting graffiti.

На мой взгляд, сегодня было бы целесообразно в экспериментальном порядке специально набрать [13] хотя бы одну учебную группу в количестве 10–12 студентов на кафедре дизайна БГУ, и осуществить их профессиональную подготовку на тех научно-методологических основах и по тем учебным программам, которые были системно разработаны и успешно апробированы еще на кафедре промышленного искусства БГТХИ в 70–80-е годы прошлого века. Пока еще есть педагоги-единомышленники, способные передать свой опыт совместной творческой работы новому поколению специалистов-дизайнеров, которым, я уверен, неизбежно придется возрождать в недалеком будущем белорусскую школу дизайна в качестве ученых, педагогов или дизайнеров-практиков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Action AWE [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://actionawe.org/topics/welcome-to-action-awe/>. – Дата доступа: 13.02.2017.
2. Bratich, J.Z. Fabricating Activism: Craft-Work, Popular Culture, Gender / J. Z. Bratich, H.M. Brush // *Utopian Studies*. – 2011. – Vol. 22, No. 2, С. 233-260.
3. Carpenter, E. Activist Tendencies in Craft [Электронный ресурс] / E. Carpenter – Concept Store No. 3: Art, Activism and Recuperation, Bristol: Arnolfini, 2010. – Режим доступа: <http://research.gold.ac.uk/3109/>. – Дата доступа: 16.01.2017.
4. Craftivist Collective [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://craftivist-collective.com>. – Дата доступа: 28.02.2017.
5. Granny 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pudelskern.at/portfolio/projects/granny/granny.html>. – Дата доступа: 21.01.2017.
6. Greer, B. Craftivism [Электронный ресурс] / B. Greer. – Режим доступа: <http://craftivism.com>. – Дата доступа: 18.01.2017.
7. Haveri, M. Urban Knitting – the Soft Side of Street Art / M. Haveri // *Synnyt – Taiteen tiedonal.* – 2013. – No 2. – С. 1-19.
8. Jenkins, H. Kultura konwergencji. Zderzenie starych i nowych mediów. Tłum. M. Bernatowicz, M. Filiciak / H. Jenkins. – Kraków: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2007. – 283 с.
9. Klekot, E. Etnodizajn w supermarkecie kultury [Электронный ресурс] / E. Klekot. – Etnodizajn Festiwal, 17.11.2009. – Режим доступа: <http://www.etnodizajn.pl/teoria/biblioteka-opinii/etnodizajn-w-supermarkecie-kultury>. – Дата доступа: 21.01.2017.
10. Krajewski, M. Co to jest etnodizajn? Trzy ujęcia [Электронный ресурс] / M. Krajewski // Etnodizajn Festiwal, 10.11.2009. – Greer, B., Carpenter, E., Bratich, J.Z., Brush, H.M. – Режим доступа: http://www.etnodizajn.pl/teoria/biblioteka-opinii/co-to-jest-etnodizajn-trzy-ujecia#_ftn1. – Дата доступа: 26.02.2017.

11. Kuznetsov, S. Rise of the Expert Amateur: DIY Projects, Communities, And Cultures [Электронный ресурс] / S. Kuznetsov, E. Paulos. – NordiCHI'10 Proceedings of the 6th Nordic Conference on Human-Computer Interaction: Extending Boundaries, Reykjavik, 16-20.10.2010. – Режим доступа: http://www.paulos.net/papers/2010/DIY_NordiCHI_2010.pdf. – Дата доступа: 28.02.2017.
12. Mangas Collection, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.patriciaurquiola.com/design/mangas-collection/>. – Дата доступа: 21.01.2017.
13. Moore, M., Prain, L. Yarn Bombing. The Art of Crochet and Knit Graffiti. – М.: Vancouver: Arsenal Pulp Press, 2009. – 231с.
14. Myzelev, A. Whip Your Hobby into Shape: Knitting, Feminism and Construction of Gender /A. Myzelev // Textile: Cloth and Culture. – 2009. – Vol. 7, Issue 2, – С. 148-163.
15. Orton-Johnson, K. DIY Citizenship: Critical Making and Community / K. Orton-Johnson, M. Ratto, M. Boler // DIY Citizenship: Critical Making and DIY Citizenship: Critical Making and Social Media. – Cambridge: MIT Press, 2014. – С. 141-156.
16. Parker, R. Subversive Stitch. Embroidery and the Making of the Feminine / R. Parker. – London, New York: I.B.Tauris, 2010. –336 с.
17. Rothschild, N. Guerrilla knitting groups pop up around the globe and show that with knitted graffiti nothing is off limits / N. Rothschild [Электронный ресурс] – Yarn Over. These Aren't Your Grandma's Purls, December 2010. – Режим доступа: <http://establishareconnect.org/wp-content/blogs.dir/3/files/2010/11/corbet-megan-magazine-final.pdf>. – Дата доступа: 22.02.2017.
18. Sallee, R.L. Femmage and the DIY Movement: Feminism, Crafty Women, And The Politics of Gender Performance / R.L. Sallee [Электронный ресурс]. – Albuquerque, New Mexico: The University of New Mexico. Electronic Theses and Dissertations at UNM Digital Repository, 2016. – 217 с. – Режим доступа: http://digitalrepository.unm.edu/amst_etds/48. – Дата доступа: 24.02.2017.
19. Sochacki, Ł. Zjawisko „etnodesign” / Ł. Sochacki, A. A. Szafrński // Geertz a hybrydowa wersja antropologii interpretatywnej. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2011, – с. 169-181.
20. Solomon, E. Craftivism and the Professional-Amateur: A Literature Review on Do It Yourself Activist Craft Culture / E. Solomon // PsychNology Journal. – 2013. – No 11(1). – С. 11-20.
21. Stoller, D. Stitch 'n Bitch. The Knitter's Handbook / D. Stoller. – New York: Workman Publishing Company, Inc., 2003. – 256 с.
22. Wool Againt Weapons [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: http://www.woolagainstweapons.co.uk/?page_id=38. – Дата доступа: 23.02.2017.